

Afət Əliyeva⁴⁷

ESSE JANRININ ÜMÜMİ XARAKTERİSTİKASI

Giriş. Esse özünəməxsus xüsusiyyətləri olan xüsusi bir əsərdir. Bu janrda yazan müəllif adi insanların gördükdəki hadisələrdə, faktlarda, situasiyalarda və hadisələrdə adiliyin altında yatan təfərrüatları, incəlikləri, gözəllikləri, möcüzələri, qeyri-adi şeyləri hiss edir, görür və yazıya köçürürlər. Esseist öz-özünə danışan kimi öz düşüncələrini, hissələrini rahat yazarkən, bir çox mövzulara toxunmaqdan çəkinmir. Müəllif oxucuya hadisələrə müxtəlif prizmadan baxmağa, yeni hiss və düşüncələrdə iştirak etməyə imkan yaradır. Əvvəlcə müəllifin şəxsiyyəti vasitəsilə mövzunun açılması zərurəti ilə əlaqədar yaranmışdır. Esse öz dili, fəlsəfəsi, aşağıda müzakirə olunacaq öz janr xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan kiçik həcmli janrdır. Esse müəllifi sanki oxucu ilə təkdir və onunla məxfi söhbət edir. Bu söhbətin mövzusu istənilən ola bilər, essədə istənilən mövzuya icazə verilir - fəlsəfi, əxlaqi, ictimai, elmi. Bu janrın əsas marağı ondan ibarətdir ki, müəllif oxucuya maraqlı mövzu ilə bağlı orijinal, gözəllənməz fikirlər təqdim edir. Essenin marağı dərkədiçi şüurun ətraf ələmlə bir addımlıq təmasıdır. Belə ki, bir anlıq şüur və obyekt bir-birini müəyyənləşdirir. Bir esse üçün mötəbər olduğu bilinən heç bir şey yoxdur, birdəfəlik təsdiqlənsə, müəllifin fikirləri bir esse ərzində dəyişə bilər. Esse oxucuya müəllifin peşəkar biliklərini deyil, şəxsi təcrübəsini təqdim edir və sintetik mahiyyətinə görə janr ədəbiyyatın sərhədlərini aşır.

Essenin yaradıcısı fransız yazıçısı Mişel de Montendir [6, s 349]. 1580-ci ildə onun "Təcrübələr" (fransızca "Les Essais") kitabı nəşr edildikdən sonra esse janrı digər Avropa ədəbiyyatlarında sürətlə yayılmağa başladı. 1597-ci ildə Frensis Bekon essenin xüsusi versiyasını yaradaraq özünün "Esselər və ya Təlimlər, Mülki və Əxlaq" kitabını nəşr etdi. Lakin janrın mahiyyəti onlar üçün ümumi idi: esse fəlsəfi, intellektual və əxlaqi məsələlərə həsr olunmuşdu və onların hər biri haqqında müəllif eyni vaxtda bir neçə baxış bucağı təklif edirdi.

Esse janrı fransız, alman, ingilis, amerikan və digər xarici ədəbiyyatda ən məhsuldar janrlardan biridir. XX əsrdə əksər fransız yazıçıları esse ilə məşğul olurdular, onların arasında A. Jide, P. Valeri, F. Mauriac, A. Malroux, A. Maurois və eləcə də bizi maraqlandıran ekzistensialistlər: J.P. Sartr, A.Kamyu, S.de Bovuar və başqalarında var idi. Esse janrını bütün digər janrlardan üstün tutaraq ədəbi yaradıcılığın zirvələrinə çatan və məhz öz esseləri ilə məşhurlaşan esseistlər isə bunlardır: Q.Marsel, E. Cioran, M. Blanchot, M. Eliade [6, s 352].

Esse janrı öz müasirliyi, aktuallığı ilə digər ədəbi janrlardan fərqlənir. Esse müəllifin daxili dünyasının bir tərəfini oxucuya təqdim edir [3, s 274]. Azərbaycan ədəbi tənqidi və nəzəri-estetik fikrində esse janrına ilk dəfə müraciət edən tənqidçi-filosof Asif Əfəndiyev olmuşdur. Tənqidçi-filosof Asif "Müdrüklük səlahiyyəti", "İnam və şübhə" və digər kitablarına daxil etdiyi esselərlə bu janrın Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində populyarlığını təmin etmişdir [2, s 327]. Onun "Həqiqət və yarımhəqiqət", "Şeyx Nəsrullah əsarəti", "Qəm və üsyan", "Məcnunluq", "Koroğlular və Həmzələr", "Xaqanilik", "Nizamilik" vəzirlərini qevdsiz-sərtsiz esse adlandırma bilirik.

Esse haqqında ədəbiyyatşünas, tənqidçi Əziz Mirəhmədovun "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti"ndə (Maarif. 1988) qevd edilir: Esse-tənqid və ədəbiyyatşünaslığın müəvvən bir problemi sərbəst surətdə izah etməsi ilə fərqlənən janrdır. Essenin müəllifi secdivi problemi (ədəbi. etik. fəlsəfi və s.) təhlil və izah edərkən ifadə tərzinin sistemli, ardıcıl, gəldivi nəticələrin əsaslı, hamı üçün eyni dərəcədə məqbul olması qayğısına qalmır [4, s 128].

Yazıçı, tənqidçi, ədəbiyyatşünas Elçinin tənqidi yaradıcılığına nəzər yetirdiyimiz zaman esse janrında yazdığı nümunələr diqqətimizi çəkir. Nümunə olaraq "Yaxan düymələ, düymələ", "Tək adam, tənha şair", "Dünya axirət əkini", "Heydərbaba, volum sənən kəc oldu" esselərini göstərə bilirik.

Esse janrı xalq yazıçısı Anarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Sənətkarın "Ağrılar, ağrılar, ağrılar" silsiləsinə daxil olan yazıların çoxunu esselər təşkil edir. Həmçinin Afaq Məsudun, Kamal Abdullanın qələmə aldığı bir sıra yazılara diqqət yetirdiyimiz zaman Azərbaycan ədəbiyyatında esse janrının formalaşma prosesinin tamalandığını görmək mümkündür.

Anar, Elçin, Əlisa Nicat, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Cavanşir Yusifli, Rüstəm Kamal, Azər Turan və başqa müəlliflərin esse janrında yazdığı əsərlər diqqət çəkməkdədir. Xüsusilə, Anarın "Gecə düşüncələri", Elçinin "Ədəbi düşüncələr", Kamil Vəli Nəriman oğlunun "Mənim Füzulim" əsərləri esse janrına yeni çalar və keyfiyyətlər gətirən əsərlər kimi dəyərləndirilmişdir [5, s 37].

Tənqidçi, ədəbiyyatşünas, esseist Rüstəm Kamal filoloji esselər adlandırdığı yazıların "Güzgü günü" adlı məqalələr toplusunda cəmləşdirmişdir. Rüstəm Kamalın qələmə aldığı bir sıra tədqiqat əsərlərində - "Oğuz ruhu: bərpa və yozum", "Sözü işığa danışdım", "Nizami Cəfərov, yaxud bir təfəkkürün poetikası", "Zəlimxan Yaqub: inanc isığı" esse janrının bir sıra xüsusiyyətləri əks olunmuşdur [2, s 411]. Rüstəm Kamalın yazdığı esselərə nəzər yetirdiyimiz zaman onun esselərinin digər tənqidçilərin esselərindən tamamilə fərqləndirilməsinin sahidi olur. Rüstəm Kamalın qələmə aldığı esselərdən bir neçə nümunə göstərə bilirik: "Frans Kafka və Mirzə Cəlil: "həbsiyyə" oyunu". "Yuxudan oyanma qorxusu: Frans Kafka və Mirzə Cəlil". "Mirzə Cəlil və Həmidə xanım: ağır xatirəsi", "Mirzə Cəlil lüğəti", "Mirzə Cəlilin teleqraf poetikası", "Əbdürrəhim bəyin stomatoloji fantaziyası", "Yusif Vəzirin vida dəftəri", "Gülümşəyən Yusif Vəzir" və s.

Esse janrının utilitarizmi onda "bütün esselərin ürəyi" olan "inandırma" funksiyasının üstünlüyü kimi başa düşülür. "Hər hansı bir essədə bizimlə danışan səs yalnız bizimlə münasibətə girir. Biz özümüz-esseist essenin qəhrəmanları olur. Çünki, o, nəzərdən keçirilən mövzuya baxışını qəbul etməyə bizi inandırmaya çalışır [8, s 94]. "İnandırma" essenin dominant funksiyası olmaqdan çıxdıqda, əsər "ədəbi imkanlar" boyunca hərəkət edir. Bizə elə

⁴⁷ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantu. afetaliyeva09@gmail.com

gəlir ki, tədqiqatçılar esse növlərinin təsnifatına çox həvəslidirlər. Çünki o, nəzərdən keçirilən mövzuya öz baxışını qəbul etməyə inandırmağa çalışır [8, s. 73].

Esse janrının əsas xüsusiyyətləri üzərində dayanaq:

- mövzunun kiçik həcmi və konkretliyi;
- onun açıqlanmasına şəxsi yanaşma, subyektivlik, bəzən paradoksal mühakimələr;
- düşüncənin, təəssüratların, xatirələrin, assosiasiyaların şıltaq hərəkəti ilə müəyyən edilən sərbəst kompozisiya;
- dilin leksik tərkibindən sərbəst istifadə - yüksək üslublu sözlərdən tutmuş danışıq lüğətinə qədər;
- oxucuya inam mühiti, danışıq intonasiası.

Essenin mövzusunun araşdırarkən onun "təhlil ədəbiyyatı"na və ya Qərb tədqiqatçılarının da adlandırdığı kimi "refleksiv ədəbiyyata", "fikir ədəbiyyatına" aid olduğunu qeyd etmək lazımdır. Essədə təhlil edilən obyektlərə gəlincə, onun sahəsi nəhəngdir, fəlsəfədən siyasətə, tənqiddən əxlaqa, estetikadan ideologiyaya, bütün düşüncə obyektləridir. Qeyd edək ki, bu tərif esse janrını elmi düşüncə ilə tamamilə əlaqələndirir. Çünki yuxarıda göstərilən bütün düşüncə obyektləri həm də müvafiq humanitar elmlərin (fəlsəfə, politologiya, ədəbiyyatşünaslıq və s.) obyektləridir. Yəni, essenin mövzusu, əsasən humanitar elmi biliklərin hazırda mövcud olan bütün sahələri tərəfindən nəzərdən keçirilən obyektlər toplusu qədər genişdir. Üstəlik, mövzu səviyyəsində esse obyektinə elmi işin obyektinə arasındakı uyğunluğu qeyd edək. Humanitar elmlərin obyektlərinin eyniliyinə görə alimlər bu janr formasından həvəslə istifadə edərək fəlsəfi, ədəbi-tənqidi, estetik və digər essələr yaradırlar.

Esse janrının müəyyən ümumi xassələrini müəyyən etməyin bütün çətinliyi ilə müəllif şəxsiyyətinin aparıcı rolundan əlavə, biz hər hansı bir essenin elmi mətnlə bağlı müddəalarına zidd olan ən azı bir neçə daha xarakterik xüsusiyyəti müəyyən edə bilərik: xüsusi aktuallaşma, zamanın indiki məqamı ilə korrelyasiya. Məhz esse janrının xüsusi aktuallaşması ilə əlaqədar Droueri yaxınlığa işarə edir və bu məhz essenin zamanla xüsusi əlaqəsi, ekspressivliyi və müəllif şəxsiyyətinin aparıcı rolu kimi xüsusiyyətindədir.

Beləliklə, esse janrını bədii-publisistik-sənədli janr kimi müəyyən etmək daha düzgün olardı. Bizə elə gəlir ki, essələrin bu "müxtəlifliyi" bəzi tədqiqatçıları esse janrının mövcudluğunu belə inkar etməyə vadar edir. Bu da yəqin ki, essələrin janr xüsusiyyətlərini və janrını müəlliflər və tənqidçilər tərəfindən esse kimi müəyyən edən əsərlərin müxtəlifliyi haqqında anlayışın genişliyindən gəlir.

Essenin başqa bir xüsusiyyəti elmi ədəbiyyatdan fərqli olaraq, fatik elementlərin (yəni obrazlılıq, ifadəlilik – onun sənətkarlığının və publisistikliyinin ifadəsi olan hər şeyin) olmasıdır. Bizə elə gəlir ki, hər bir konkret esse elmi, publisistik və bədii yaradıcılıq arasında "tarazlanır", bu üç qütbədən yaxınlaşır və uzaqlaşır və burada fərqləndirmək üçün ən mühüm meyar əsərdəki obrazlılığın bu və ya digər xarakteridir.

Esse də roman kimi dünyanı sərbəst dərk etmək üçün eyni impuls daşıyır, lakin roman müəllifi əsərin bədii aləmini bütöv reallıq modeli kimi yaradır, yəni romanda müəyyən hadisələr, personajların hərəkəti, onların daxili aləmi təsvir olunur. Romanda müxtəlif səslər səslənir, roman həmişə dialoqdur, esse isə müəllifin monoloqudur. Fərdlərin təmsil edə biləcəyi bütün maraqlarla birlikdə fərdi şüur qaçılmaz olaraq məhdud olduğundan və dünyanın subyektiv mənzərəsini ehtiva etdiyindən, essenin əhatə dairəsi, prinsipcə, romandan daha dardır.

Deməli, esse elmi, publisistik və bədii ədəbiyyatla sıx əlaqədə olan, lakin heç birinə tam aidiyyəti olmayan janrdır. Sərhəd mövqeyini nəzərə alaraq, əsərin esse janrına təyin edilməsi çox vaxt problem yaradır. Essenin yerinə yetirdiyi funksiyaların genişliyi bu janra aid olan gizli janrlı istənilən əsəri təsnif etməyə imkan verir. Essenin obyektə yanaşması fərqlidir. Belə ki, müəllif şəxsiyyətinin aparıcı rolu ilə obyektin təhlili prinsiplərini tamamilə müəyyənləşdirir. Bu essenin ən mühüm struktur formalaşdırıcı amilidir. Bundan başqa, esse zamanla xüsusi əlaqə, esse və publisistikanın əlaqəsinin üstünlük təşkil etdiyi aktuallaşmanın artması ilə xarakterizə olunur. Həmçinin ifadəlilik və obrazlılıq, onun orijinallığı və ümumiləşdirici gücü, daha çox və ya az olanı müəyyən edir. Esse yanaşması mütləq hətta konkret mövzunun şərhinin universal mənasını qəbul edir və funksional baxımdan inandırma funksiyasının üstünlüyü ilə səciyyələnir. Oxucuya müəllif variantını yükləyir, bəzən obyektivlik illüziyası yaratmaqla bu niyyəti pərdələyir.

Nəticə. Esse janrında əsas rolu faktın reproduksiyası deyil, təəssüratların, düşüncələrin və assosiasiyaların obrazı oynayır. Esse müəllifi əsəri təhlil etmək iddiasında deyil, lakin münasibətinin subyektivliyini vurğulayaraq bu barədə mülahizə yürütməklə kifayətlənir. Müasir tənqidçilərin ədəbi tənqidi qiymətləndirmələri, bir qayda olaraq, müxtəlif esse janrlarında təcəssüm olunur. Esse janrının xüsusiyyətləri bunlardır: əxlaqi, fəlsəfi problemlərin həlli; mövzunun kiçik həcmi və spesifikliyi; onun açıqlanmasına şəxsi yanaşma, subyektivlik, bəzən mühakimələrin paradoksallığı (öz təəssüratları, düşüncələri və hissləri, müəllifin assosiasiyaları); düşüncənin, təəssüratların, xatirələrin, assosiasiyaların şıltaq hərəkəti ilə müəyyən edilən sərbəst kompozisiya, dildən sərbəst istifadə.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri, Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1981, 359 s.
2. Əhmədov Bədirxan. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər, Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2015, 552 s.
3. Ənvəroğlu Himalay. Ədəbiyyatşünaslıq problemləri ədəbi-nəzəri düşüncə müstəvisində, Bakı: MBM nəşriyyatı, 2014, 535 s.
4. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edən Əziz Mirəhmədov, Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1988, 268 s.
5. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Təkmilləşdirilmiş III nəşr Bakı – 2019, 312 s.
6. Французская литература 1945 - 1990. - М: Наследие, 1995, 928 с.
7. Монтегень Мишель. Опыт - М: Наследие, 1990, 816 с.
8. S.Robert, K.Carl. Elements of the essay. - New York: Univ. Press, 1969. 289 p.

Açar sözlər: janr, esse, müəllif, oxucu, Mişel Monten, "Təcrübələr"

Ключевые слова: жанр, эссе, автор, читатель, Мишель де Монтень, “Опыты”
Keywords: genre, essay, author, reader, Michel de Montaigne, “Experiments”

Общая характеристика жанра эссе

Резюме

Основная роль в жанре эссе - не воспроизведение фактов, а изображение впечатлений, мыслей и ассоциаций. Автор эссе не претендует на анализ произведения, а лишь подчеркивает субъективность своего отношения. Литературная критика современных критиков, как правило, воплощена в различных жанрах эссе. Особенности жанра эссе являются: решение морально-философских проблем; небольшой объем и специфика темы; индивидуальный подход к ее раскрытию, субъективность, иногда парадоксальные суждения (собственные впечатления, мысли и чувства, авторские ассоциации); свободная композиция, свободное использование языка, определяемое причудливым движением мысли, впечатлений, воспоминаний, ассоциаций.

General characteristics of the essay genre

Summary

The main role in the genre of essays is not the reproduction of facts, but the image of impressions, thoughts and associations. The author of the essay does not claim to analyze the work, but only emphasizes the subjectivity of his attitude. Literary critiques of modern critics are, as a rule, embodied in various essay genres. The features of the essay genre are: the solution of moral and philosophical problems; small volume and specificity of the topic; personal approach to its disclosure, subjectivity, sometimes paradoxical judgments (own impressions, thoughts and feelings, the author's associations); free composition, free use of language, determined by the whimsical movement of thought, impressions, memories, associations.

Rəyçi: prof. Sənan İbrahimov